

Етнизација политике у Хрватској и Босни пред ратни распад Југославије²

Апстракт: Два истакнута приступа у студијама ратног распада Југославије – инструменталистички и конструктивистички – фокусирају се на улогу републичких политичких елита у етнизацији југословенске политике. Због превеликог фокуса на деловање елита, ови приступи не могу систематски да објасне разлике у начину на који су обични Југословени политички поступали пратећи елите или супротстављајући им се. Истражујући темпо и различите облике етничке мобилизације у Хрватској и Босни почетком 1990-их овај чланак нуди аналитичку скалу за мапирање различитих институционалних, ненасилних ванинституционалних и насилних облика политичког деловања обичних људи у овом периоду. Пут ка етнизацији политике укључује, али се не може и свести искључиво на манипулације са врха, нити се увек и свуда одвијао тек кроз насилне методе ванинституционалне борбе. Чланак идентификује неке од варијација у процесу етнизације које постоје између југословенских република и унутар њих, а тиме указује и на важност и наше недовољно познавање различитих локалних прилика које су обликовале механизме етнизације политике у Југославији.

Кључне речи: Југославија, етницитет, мобилизација, избори, протести, насиље, грађански рат, елите, обични људи.

Етнизација политике представља процес током кога основне линије политичких подела почињу да се поклапају са линијама етничких подела. Она је у случају Југославије у другој половини 1980-их година почела тиме што је питање међуетничких односа почело да заклања

1 E-mail: marko.zilovic@fpn.bg.ac.rs.

2 Овај рад је део истраживања који се изводи на пројекту *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту* (број 179076) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

друге важне поделе тог периода – пре свих, поделе на реформисте и конзервативце, и поделе међу заговорницима различитих уставних решења за будућност Југославије. Етнификација је довршена када су у вишенационалним републикама вишенационалне политичке опције поражене, а етничке странке постале не само владајуће, већ и доминантне странке одговарајућих етничких корпуса. Како се овај процес одвијао, који су његови узроци и зашто је он убрзо резултирао насиљем и ратним распадом земље?

У извесном смислу, етницитет је увек имао важно место у југословенској политици. Ово је једним делом мотивисало исхитрену, и заправо више новинарску него научну, тезу о вековним мржњама³ као узроку ратног распада југословенске државе. Према овој тези узрок сукоба налази се у дубоко укорењеној мржњи између обичних људи различитих националности на Балкану. За време комунизма та је мржња била притајена, а када су режимске стеге почеле да попуштају мржња се отворено испојила. У одбацавању овог грубо симплификованог виђења, већина истраживача је елитама придала кључну улогу у подстицању и организовању етнификацији југословенске политике која је претходила насилном распаду југословенске федерације. Остављајући у овом есеју по страни дугорочнију улогу религијских⁴ и интелектуалних⁵ елита, у овом чланку указаћу на нека експланаторна ограничења два најугицајнија типа аргументације о улози републичких политичких елита – инструменталистичке и конструктивистичке аргументације.

У најкраћем, инструменталистички аргумент каже да су политичке елите манипулацијом произвеле националистичку мобилизацију и ратни сукоб. Елите су биле вођене жељом да сачувају или увећају своју политичку и економску моћ, а национализам је био најлакше оруђе за постизање тога.⁶ Конструктивистичка интерпретација, настаје као критика каплановског есенцијализма с једне стране и инструментализма са друге. Према заговорницима овог објашњења, ратно насиље није било последица успешне мобилизације иза националних барјака, већ је било узрок демобилизације свих алтернатива национализму. Управо зато што елите не могу да „играју на националистичку карту“ кадгод им то устреба, оне су биле принуђене да кроз организовање насиља поремете

3 Robert Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History* (New York: St. Martin's Press, 1993).

4 Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

5 Jasna Dragovic-Soso, *'Saviour of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London: C. Hurst & Co, 2002).

6 Stuart J. Kaufman, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001); Edward Mansfield & Jack Snyder, „Democratic Transitions, Institutional Strength, and War,” *International Organization* 56 (2002).

мирни међуетнички суживот, како би у поларизованој атмосфери, дискредитовале, ућуткале и елиминисале све критичаре и реформисте. Елите су биле, као и у инструментализму, мотивисане жељом за моћи, али нису инструменталисале идентитет зарад насиља, већ насиље зарад реконструкције легитимног политичког простора. Главни заговорник овог приступа В. П. Ганон⁷ иде толико далеко у наглашавању улоге елита и негирању значаја етницитета и обичних људи да је својој књизи о ратовима у бившој Југославији дао провокативни назив *Мит о етничком рату*. Инструментализам не допушта да су обични људи били способни да самостално формирају политичке преференције, већ њихову етничку мобилизацију види као одраз стратешких манипулација „са врха“. Конструктивизам, пак, сматра да обични људи у контексту организованог насиља нису имали довољно простора да своје истинске етничке преференције преточе у политичко деловање.

Став који заступа у овом чланку јесте да оба приступа пренаглашавају улогу политичких елита, иако свакако доприносе разумевању неких аспеката ратног распада Југославије. Овим не желим да кажем да су југословенске политичке елите почетком 1990-их година биле добронамерне или компетентне, а понајмање желим да кажем да су њихови поступци били неважни. Међутим, желим да истакнем да су поред елита и обични људи имали и способност и простор за одлучивање, и да је њихово политичко деловање, у интеракцији са деловањем елита, некада било веома значајно за ток југословенске кризе. Обични људи нису ни политичари, ни официри, и уопште немају никаквих посебних ресурса којима би континуирано утицали на политички живот. Њихов главни политички ресурс јесте сама њихова бројност. Када у необичним временима значајан број обичних људи одлучи да овај ресурс користи, њихова политичка снага може бити изузетно велика.⁸ Елите које командују значајним политичким ресурсима могу утицати на општи контекст, могу подстицати одређена понашања обичних људи, али домаћа елита остаје ограничен и обликован појединошћима локалних средина и друштвених мрежа у којима се људи свакодневно налазе. Етнички идентитет је био само један од расцепа који је обликовао свакодневицу обичних људи у Југославији. То што је баш он у кључном моменту југословенске кризе постао доминантан говори о његовом мобилизацијском потенцијалу, али је актуелизација тог потенцијала последица сложене интеракције републичких политичких елита и низа конкретних локалних околности. Различите локалне прилике

7 V. P. Jr Gagnon, *The Myth of Ethnic War: Serbian and Croatia in the 1990s* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004).

8 Nancy Bermeo, *Ordinary People in Extraordinary Times: the Citizenry and the Breakdown of Democracy* (Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press, 2003), 3.

условиле су разлике у темпу и механизмима етнификације, како између југословенских република, тако и на микроплану унутар њих. Пут ка етнификацији политике укључује манипулације са врха, али се не може и свести искључиво на њих, нити се увек и свуда одвијао тек кроз насилне методе ванинституционалне борбе.

У прелиминарном мапирању различитог темпа и облика политичке мобилизације обичних људи послужићу се категоријама које је развио Петерсен⁹ у својој скали за опис учешћа обичних људи у побунама (Слика 1).

Слика 1

Позиција 0 је позиција у којој појединац остаје пасиван. Позиција +1 означава деловање појединаца који учествују у мирним политичким протестима. Позиција +2 означава учествовање у оружаним, али локалним организацијама. На примерима Хрватске и Босне то би биле, пре свега, сеоске страже, или локалне станице милиције и локалне јединице територијалне заштите које се самоорганизују и отказују послушност уобичајеном ланцу командовања. Позиција +3 означава дугорочније учешће у војним или побуњеничким јединицама чији чланови рутински напуштају своје место пребивалишта како би изводили борбене операције. Позиције које су у минусу означавају аналогно деловање али у оквиру организација које представљају туђи етницитет. Тако би у случајевима овде анализираним на позицији -1 били, на пример, Срби који мирним политичким деловањем подржавају суверенитет и територијални интегритет Хрватске и Босне. На позицији -2 они који су се придружили локалним оружаним формацијама „супротне“ стране, а на позицији -3 они који су узели учешћа у ширим ратним дејствима на хрватској или бошњачкој страни. Постојање могућности етничког пребега,¹⁰ то јест деловање појединаца и заједница које се налазе у негативном делу спектра, подсетник је на то да, иако етницитет пружа основни макронаратив сукоба, макар на маргинама процеса опстају и друге линије сукобљавања.

9 Roger D. Petersen, *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 8-9.

10 Stathis N Kalyvas, „Ethnic Defection in Civil War,“ *Comparative Political Studies* 41 (2008).

Југословенски контекст касних 1980-их година

Средином 1980-их година долази до смене генерација у политичким рукама неколико југословенских република. Промене у рукама коинцидирају са све широм и организованијом протестном активношћу Срба са Косова, али и других незадовољних обичних људи који у јавни простор износе различите социјалне и економске захтеве. Тек након што је Слободан Милошевић користећи се класичним тактикама унутарпартијских борби поразио фракцију око Ивана Стамболића, почео је да препознаје користи од допуштања да се политика прелије изван строго партијских оквира. У наредним годинама Милошевићев режим имао је интереса да себе представља као предводницу „догађања народа“, као што су и његови поражени противници у Србији имали интерес да себе представе као ране борце против српског национализма. Индикативно је да се Ганон¹¹ у анализи ових догађаја изнова и изнова позива на Стамболићеве мемоаре објављене тек 1995. године. Владисављевић,¹² који је период истраживао много исцрпније, пак држи да је Милошевић само делимично успео да заузда и кооптира протестни талас и то након што је показао да је спреман да одлучнијом акцијом крене да испуњава основне захтеве демонстраната о положају Срба на Косову и положају Косова у Србији. Скоро истовремено, донекле сличан процес одвијао се у Словенији. Серија јавних протеста због афере „Младина“ хомогенизовала је и покренула широку јавност. Део словеначке политичке елите, слично као и у Србији, одлучио је да уместо уобичајене критике и сузбијања протеста, иступи делимично подржавајући захтеве демонстраната.¹³ Популарност Слободана Милошевића и Милана Кучана крајем 1980-их година била је израз њихове снаге као лидера, али и израз слабости комунистичког система услед које су два лидера морала по први пут у историји друге Југославије да прихвате коегзистенцију комунистичке партије са некомунистичким масовним политичким покретима. Ови покрети су били дифузни, и њихова коегзистенција са делом комунистичке елите у републикама била је углавном мирна коегзистенција, али то не одузима од новог квалитета који су обични људи у Србији и Словенији унели у политички живот својим протестима.

У Милошевићевом кругу схватили су да су толерисањем и склапањем необичног савеза са демонстрантима стекли моћно оружје

11 Gagnon, *The Myth of Ethnic War*, 61-71.

12 Nebojsa Vladislavjevic, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2008).

13 Dejan Jović, *Yugoslavia: A State that Withered Away* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2009), 327-331.

у обрачуну са комунистичким политичарима чије су активности остале ограничене на формалне институционалне канале, и стога лишене масовне подршке „са улице“. Изливање политике на улице у Србији и Словенији и популарност њихових руководства пореметили су комплексну равнотежу снага у федералним институцијама. Оба руководства покушала су да своју већу политичку тежину искористе како би придобила подршку других република за своје планове реорганизације југословенске државе. Милошевић, са амбицијом да рецентрализује лабаву федерацију, морао је да делује офанзивније него Словенци који су тражили начин да федерацију још више олабаве или је сасвим напусте. Милошевић је покушао да антибиروقратске револуције „извезе“ и у друге републике бивше Југославије, и да тиме изврши притисак на републичка руководства да пристану на србијански план рецентрализације федералног устројства. Тиме је започео период постепене етнизације политике у читавој Југославији, и са тиме и последња етапа југословенске државности. Парадоксално, план је био усмерен на то да ту државност ојача, али платформа српске етничке хомогенизације на коју се он делимично ослањао показале се као самопоражавајућа. У Босни, и још више у Хрватској, већина обичних људи српске националности испрва није полетела да пригрли ту платформу. Међутим, њен садржај и начин на који је покушана њена имплементација били су довољни да се део орипадника других националности осети угроженим и одлучи да се политички збије иза националистичких опција.

Вишестраначки избори и делимична етнизација политике

Током 1990. године одржани су вишестраначки избори и у Хрватској и у Босни. Резултати тих избора, допуњени анализом предизборних стратегија странака и пажљивом анализом тада обављаних испитивања јавног мњења, пружају релативно поуздан пресек степена етнизације политике у двава важним тренуцима југословенске кризе. И на једним и на другим изборима власт су освојиле националистичке антикомунистичке странке, али су резултати показали и важне разлике у степену и временској динамици етнизације. Етнизација се у Босни догодила пре избора и била је чешће праћена мирним етничким протестима (позиција +1) у дугом предизборном периоду који се протегаво на скоро читаву 1990. годину. У Хрватској, где је предизборни период био краћи, доминантна опција обичних људи остала је позиција 0, а етнизација политике није била довршена све до насилнијег постизборног периода.

У Хрватској је Хрватска демократска заједница освојила скоро двотрећинску већину заступничких места, али освојивши само 41,8% датих гласова у првом кругу (у другом кругу, број гласова за ХДЗ је

био сличан). Наиме, избори су одржани по већинском систему за који су у Савезу комуниста Хрватске погрешно проценили да ће ићи њима у корист.¹⁴ Испитивања јавног мњења на репрезентативном узорку у предвечерје избора показала су да је ХДЗ, упркос својим напорима да у кампањи прикаже и своје умерено лице, недвосмислено био странка са искључиво хрватским бирачким телом. Међу испитаницима који су подржавали ХДЗ, чак 98% њих је себе убројало у Хрвате. Међутим, истовремено је 20% оних који су се изјаснили као Хрвати најавило да ће гласати за СКХ, а 16% да подржава Коалицију народног споразума предвођену политичарима који су водили СКХ у време МАСПОКА. И ова коалиција имала је међу својим присталицама доминантно Хрвате, али је заступала нешто умеренију политичку платформу него ХДЗ. На брзину реформисани СКХ је, међутим, опстао као убедљиво најважнија вишеетничка опција будући да је 52% његових симпатизера убројало себе у Хрвате, 28% у Србе, а 17% у Југословене.¹⁵ На изборима СКХ је освојио 26% гласова у првом кругу, освојивши на крају 107 од 351 заступничког места. Међу његовим заступницима нашло се више од двадесет Срба.¹⁶ Истовремено, Српска демократска странка са бирачком базом искључиво међу Србима, територијално концентрисана у околини Книна, освојила је 1,6% укупног броја датих гласова у првом кругу и пет заступничких места. Према истом истраживању, СДС је подржавало 23% Срба у Хрватској, док је 46% Срба и 52% Југословена још увек симпатизирало СКХ.¹⁷

Очигледно је да је у периоду пре избора СКХ уживао солидну политичку подршку, као и да се партија није поцепала на етничкој основи ни у руководству, нити међу члановима и симпатизерима. Другачије је било у Босни и Херцеговини где је СКБиХ, додуше, остао вишенационална политичка опција, али је у врло правилном пропорционалном систему освојио само петнаест од 130 мандата у Вијећу грађана, док су три етничке странке убедљиво победиле освојивши заједно чак 98 мандата. Истина, у Босни се Савез комуниста суочио и са значајном конкуренцијом још једне вишенационалне странке. Босанско крило Реформиста савезног премијера Анта Марковића освојило је још 12 мандата за „неетнички блок“. Такође, треба имати у виду да су избори у Босни одржани у новембру 1990. године, дакле отприлике пола

14 Gagnon, *The Myth of Ethnic War*, 139.

15 Ivan Šiber, „The Impact of Nationalism, Values, and Ideological Orientations on Multi-Party Elections in Croatia,“ in: *The Tragedy of Yugoslavia: The Failure of Democratic Transformation*, edited by Jim Seroka and Vukasin Pavlovic (Armonk: M.E. Sharpe, 1993).

16 Nina Caspersen, *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s* (New York-Oxford: Berghahn Books, 2010), 55.

17 Šiber, „The Impact of Nationalism...“

године касније него хрватски избори. С обзиром на то да су политички процеси у две југословенске републике били уско повезани, сигурно је да су избори и постизборни период у Хрватској утицали и на расположење у Босни. Било је и директног утицаја. ХДЗ је малтене од свог оснивања почео да ради на ширењу партијских огранака у БиХ – активност која је имала одличног одјека у сиромашној, доминантно хрватској и некада усташкој западној Херцеговини.¹⁸

Међутим, један део објашњења за различите исходе избора у два републикама треба тражити и у предисторији специфичној за сваку од њих. Тако је већ у периоду пре XIV ванредног конгреса СКЈ у јануару 1990. године руководство СКБиХ имало више проблема са локалним епизодама антибирокуратске револуције него што је то био случај са сестринском странком у Хрватској. Најпре је око петнаест локалних одбора СКБиХ, из претежно српских средина, негативно реаговало на одлуку руководства да не дозволи одржавања масовних скупова у Босни. Током лета 1989. године комунистичка руководства у неколико општина поднела су оставке под притиском локалних протеста. На овим протестима истовремено је изражавана подршка србијанском руководству, потезана су питања равноправности српског народа у федерацији и у Босни, али је незадовољство имало и локалне узроке. Тако је рецимо у Невесињу протест делом био изазван и лошим стањем локалне економије. Тамо где су се националности локалних лидера и већине становништва поклапале, лидери су критиковани као отуђене бирократе. Тамо где су се националности разликовале, критика бирократизма уступила је место емотивнијим оптужбама о етничкој пристрасности руководства.¹⁹ Насупрот томе, у Хрватској су у периоду пре вишестраначких избора одржана само два већа скупа подршке Србима на Косову и србијанском плану рецентрализације државе. И „митинг истине“ одржан крајем фебруара 1989. године и прослава 600 година Косовске битке почетком јула исте године догодили су се у Книну.²⁰ Осим тога, антибирокуратска револуција није значајније покренула Србе из Хрватске. Још је мање била пријемчива српским и несрпским члановима СКХ на које је Милошевић рачунао да би могли извршити притисак на руководство хрватске партије да подржи његове предлоге за рецентрализацију федералног уређења.

Можда и важнији показатељ промене расположења у Босни – дуго сматраној за јако упориште југословенских комуниста – било је релативно

18 Neven Andjelic, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy* (London-Portland, OR: Frank Cass, 2005), 138-139.

19 Ibid., 106-109.

20 Ozren Žunec, *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj* (Zagreb: Demetra, 2007), 257-258.

масовно напуштање чланства у Савезу комуниста које је уследило у периоду након никада довршеног Конгреса у Београду, а пре одржавања вишестраначких избора. Српски чланови били су незадовољни јер босанско руководство није подржало Милошевића, муслимански и хрватски чланови јер му се није одлучније супротставило, реформисти су били разочарани убедљивим поразом „босанске иницијативе“ да се савезна партија не дели по етничким линијама, већ по идеолошким на комунисте и социјалисте.²¹ Упркос губицима, пре избора СКБиХ је сигурно остала најбоље организована и најмасовнија партија у републици. Међутим, углед СКБиХ био је донекле пољуљан афером „Агрокомерц“ која је 1987. године резултирала и сменом већег дела дугогодишњег републичког руководства, као и компромитацијом низа локалних руководстава.²² У насталим приликама дошло је до значајне политичке либерализације у Босни, али је ново руководство можда било и недовољно искусно и угледно да се ефективније супротстави етнизацији која се ваљала у позадини либерализације. Поред тога, у најужем републичком руководству у Сарајеву, у предизборном периоду када је етницитет постајао све осетљивије питање, није било утицајних Срба, иако је већина обичних чланова СКБиХ била српске националности.²³

Након фактичког распада СКЈ и слабљења СКБиХ, било је извесно да ће се и у Босни морати ићи на вишестраначке изборе, а упркос званичној забрани њиховог деловања етничке странке су почеле да попуњавају упражњени политички простор. У овом периоду повећао се број обичних људи у БиХ који су се померили на позицију +1, мобилишући се за учешће у мирним протестима који су комбиновали националне и различите локалне захтеве. Рецимо, почетком 1990. године у Дувну група локалних Хрвата, уз присуство многих повратника гастарбајтера из овог региона, протествовала против еколошке штете коју би могла нанети нова фабрика. На протесту су, међутим, певане хрватске националистичке песме, ношена национална обележја, изнет је захтев да се месту врати хрватски назив Томиславград, а окупљени су захтевали и смену директора поште који је био из врло мале српске заједнице у крају који је био поприште сурових судбина у Другом светском рату.²⁴ Током лета 1990. године синдикални протести избијају у више градова, али у Бијељини завршавају поделом штрајкача на српске и муслиманске штрајкаче. Све националистичке партије користиле су се трауматичним сећањима из Другог светског рата. Тако је, рецимо, СДА у августу 1990. године у Фочи уз присуство 100.000 људи из других делова

21 Andjelic, *Bosnia-Herzegovina*, 116.

22 Ibid., 54-72.

23 Ibid., 125-126.

24 Ibid., 166.

Босне, али из Санџака, обележила годишњицу четничког ратног масакра над локалним Муслиманима.²⁵ По угледу на Србе из Хрватске, део Срба из босанског дела старе Војне Крајине је одржао Свесрпску скупштину у Бања Луци. За председника Српског националног вијећа изабран је лидер СДС Радован Караџић, и истакнуто је да је Крајина економски запостављена, као и да у случају да Босна иступи из Југославије, Срби из Босне, и њихове територије, имају право да остану у Југославији.

Упркос томе што су многи видели званични Београд, или макар његове интелектуалне кругове, као инспираторе организовања српске етничке странке у Босни, главна подршка оснивању СДС у Босни дошла је заправо од СДС Хрватске, и њеног лидера Јована Рашковића. Милошевић се у периоду након недовршеног конгреса СКЈ још увек могао надати на ће део СКБиХ наклоњен његовој политици превладати, и да ће читава Босна бити део нове крње југословенске федерације.²⁶ Као што су лидери СДС из Хрватске, након што су организовали партију, ишли у Београд да траже помоћ, тако је и СДС Босне видео у Милошевићу и Србији главног заштитника. То је било и логично с обзиром на то да се Београд залагао за очување неког облика Југославије у којој би сви Срби наставили да живе заједно, те да је Београд могао конкретним ресурсима помоћи оствариване овог циља. Али то не значи и да су политички представници прекодринских Срба били искључиво креирани и вођени од стране Београда.²⁷

Постизборно етничко раслојавање и пут ка рату

У поређењу са ситуацијом у Босни, хрватски комунисти остали су компактнији у периоду пре избора. Тешко је на основу тренутно расположивих података прецизно реконструисати процес етнизације политике широм Хрватске у периоду од објављивања коначних изборних резултата у мају 1990. године до средине августа исте године. Иако је ово кратак период, у оваквим узбудљивим и непредвидивим временима „згуснуте историје“ није необично да се огромне промене

25 Ibid., 169.

26 Caspersen, *Contested Nationalism*, 83-84.

27 За личан закључак о комплексности односа између Београда и прекодринских српских политичара, али са тврдњом да је утицај Београда био одлучујући на почетку, да би касније слабио, види опширније у Nina Caspersen, „Intragroup divisions in ethnic conflicts: from popular grievances to power struggles,“ *Nationalisms and Ethnic Politics* 14 (2008). Занимљиво је и поређење које она прави са односом између јерменске матице и јерменских организација из Азербејџана. На Кавказу је, наиме, ова друга група после неколико година преузела власт и у матици.

догађају изузетно брзо.²⁸ У сваком случају, етнизација је доживела нови снажан подстрек у периоду након средине августа 1990. године. Тада долази до масовније етничке хомогенизације српског и хрватског народа. Ово се одвија, пре свега, кроз одлуку обичних људи српске националности у многим (мада никако у свим) општинама Хрватске да се помере на позицију +2, придружујући се или подржавајући локалне наоружане формације које повремено учествују и у локализованим окршајима с хрватским суседима и јединицама МУП лојалним Загребу. Чињеница да је етнизација политике у Хрватској довршена кроз насилни процес послужила је као основа за тезу о насиљу као стратегији принудне демобилизације политичких алтернатива. Међутим, како ћу показати у мери у којој расположиви подаци дозвољавају, ово насиље није било увек увезено споља, већ је било делом и израз локалних механизма мобилизације. Такође, разочараност у поражени СКХ могао би бити један од разлога изразите етнизације политике у периоду пре појаве локализованог насиља. Подаци о увећању броја чланова СДС у периоду од маја до августа 1990. године, који колико знам нису тренутно доступни, могли би да помогну око разумевања динамике овог процеса.

Оно што је сигурно јесте да је губитак власти представљао огроман шок за партијску организацију. На локалу, не мали број чланова хрватске националности напушта партију прелазећи у ХДЗ у нади да ће тиме заштити своје позиције под новом влашћу која је јасно показала намеру да свуда постави своје кадрове. У сменама „комунистичких кадрова“ на локалном нивоу повремено сарађују и ХДЗ и СДС.²⁹ С друге стране, српски чланови и симпатизери нису се више могли надати да ће своје, било групне, било личне интересе заштитити делујући кроз поражену странку. У односима међу републикама повећала се затегнутост после победе ХДЗ која све неувијеније говори о отцепљењу и коју у београдским медијима оптужују за криптофашизам. На терену су се погоршали међуетнички односи када се стекао утисак да у својим напорима да промене што већи број наслеђених кадрова и истовремено умање подзаступљеност Хрвата у службама попут милиције, нове хрватске власти нарочито ревносно смењују и отпуштају Србе. Поврх свега, ново руководство СКХ око Ивице Рачана имало је мањи број истакнутих Срба и уопште је улагало напоре да не пружи изговоре новим властима да СКХ жигосу као просрпску странку.³⁰ Истовремено, СДС користи насталу ситуацију да преостале српске чланове СКХ и уопште оне који нису пристали уз политику странке, денунцира као лоше Србе. Разочарани и

28 Mark Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

29 Gagnon, *The Myth of Ethnic War*, 145-146.

30 Caspersen, *Contested Nationalism*, 55.

под притиском са различитих страна, Срби из Хрватске губе поверење и напуштају СКХ у значајном броју.³¹

Крајем јула 1990. године у личком месту Србу одржана је самопрокламована скупштина Срба у Хрватској, на којој су учествовали махом представници СДС. Они одлучују да оформе Српско национално вијеће и да за председника тог извршног тела изаберу Милана Бабића, некада члана СКХ, који је пре избора приступио СДС и на изборима постао градоначелник Книна. Скупштина је, такође, заказала референдум српског народа о проглашавању аутономије у Хрватској за 19. август. Хрватска влада нагласила је да је овај референдум незаконит. У Книну се проширило уверење да би хрватске јединице милиције могле физички спречити одржавање референдума, те су 17. августа на путевима за Книн никле блокаде којима локални Срби желе да спрече интервенцију милиције.³² Локална станице милиције већ је раније отказала послушност новом министру унутрашњих послова. Милицајци српске националности, који су били велика већина запослених, одбили су да носе униформе са шаховницом. Код постављених барикада и пред телевизијским камерама шеф локалних милицајаца Милан Мартић држао је говор и делио оружје окупљеном народу.

Тако је почело оно што ће се некада с поносом, а некада с презиром називати Балван револуцијом. У наредних девет месеци у низу општина и места са значајним процентом српске популације одиграле су се националне и националистичке демонстрације, формирале су се сеоске страже, а још неке станице милиције у српским крајевима следиле су пример книнских колега. Међутим, значајан део српског становништва које насељава веће хрватске градове остало је изван ових токова. У крајње затегнутој ситуацији, председништво СФРЈ успева да донесе одлуку о разоружавању свих нелегалних војних и паравојних организација на подручју државе, али резултати те одлуке били су минимални. Иако упоредо теку и преговори између нове хрватске владе и представника неких фракција СДС, догађали су се и појединачни насилни инциденти. У марту 1991. године дошло је и до првог озбиљнијег окршаја српских и хрватских јединица милиције у Пакрацу. Неколико дана касније деветомартовске антивладине демонстрације у Београду извеле су тенкове ЈНА у мирну али претећу вожњу улицама Београда. Убрзо потом ЈНА и Милошевићева коалиција у председништву Југославије покушали су да издејствују увођење ванредног стања у целој држави, уз позив ЈНА да успостави ред. После драматичне седнице, одлука није усвојена када је представник БиХ Богић Богићевић одлучио да не да свој одлучујући глас за предлог. У атмосфери високих међуетничких тензија

31 Ibid., 61.

32 Ibid., 51.

у различитим деловима Хрватске и институционалне пат позиције на федералном нивоу, Словенија и Хрватска одлучиле су крајем јуна 1991. године да прогласе независност. Услед тога, ЈНА се упустила у десетодневну интервенцију у Словенији, након чега се с неуспехом повукла у Хрватску, где заузима позиције које говоре у прилог томе да ЈНА више није покушавала да делује као неутрални арбитар, већ као војска српског народа и гарант граница будуће крње Југославије. Сукоб је тада ескалирао у пуном обиму, достигавши позицију +3, на којој остаје наредне четири године, иако уз релативно мало војних операција у периоду од јануара 1992. године до лета 1995. године.

На сличан начин нова „антикомунистичка коалиција“ трију националистичких странака у Босни користи полуге власти на свим нивоима да максимално узурпира административне и економске ресурсе државе. Исход избора у Босни додатно слаби и тамошње комунисте, као и у брзини основане и лоше организоване Реформисте. Последњи чин босанског дела драме почео је 27. фебруара 1991. године када се пред парламентом у Сарајеву нашла иницијатива посланика СДА о суверености БиХ и када је ова партија почела да заговара конфедерално решење за Југославију. Декларацију је подржала ХДЗ, док су посланици из редова СДС били огорчено против ње. Поново у супротности са догађајима у Хрватској, у Босни доминантна позиција већине обичних људи дуго није ескалирала са позиције +1. Током 1991. године догађали су се мањи међуетнички инциденти попут туча, исписивања графита, заустављања возила с „погрешним“ таблицама, али укупни ниво тензија био је нижи него у Хрватској у истом периоду. Можда је за то била заслужна све тежа, али постојећа сарадња између трију етничких партија. У тој сарадњи СДА је играла пивотну улогу јер је њена привремена неодлучност између федералне (Србима прихватљиве) или конфедералне (Хрватима прихватљиве) опције остављала наду и СДС и ХДЗ да ће муслиманску странку на крају приволети на своју страну.³³ Важан аспект је сигурно било и очување вишеетничког карактера и јединственог ланца командовања у милицији све до предвечерја првих ратних дејстава у БиХ у априлу 1992. године.³⁴ Када су, међутим, наде у постизање договора између Муслимана и Срба развејане, Босна је релативно нагло са позиције +1 склизнула на позицију +3, позицију пуног и отвореног сукоба широм републике.

33 Ibid., 92-93.

34 Andjelic, *Bosnia-Herzegovina*, 200.

Закључак

У претходним одељцима покушао сам да покажем да је етничка мобилизација имала различиту динамику у Хрватској и у Босни због тога што су обични људи у двома републикама услед низа контекстуалних разлога различито реаговали на ескалирајућу политичку кризу у земљи и на покушаје политичких елита да овом кризом управљају. Поред ових макроваријација између две републике, покушао сам да поменем и неке локалне варијације у облицима и динамици етничке мобилизације. Будући да је академска литература до сада више истраживала ратни распад Југославије на нивоу деловања елита, пунија слика о овим микроваријацијама могла би да настане само као резултат новог и исцрпног истраживања ситуације „на терену“. Пажљиви посматрачи југословенских ратова оценили су да је и сам ток тих ратова показивао изразите локалне разлике.³⁵ Једна скорашња квантитативна студија,³⁶ ослањајући се на податке о ратним жртвама сакупљеним од стране Истраживачко документационог центра из Сарајева, показује да је насиље – нарочито у почетним фазама – чешће било резултат локалне динамике, него што је било наметнуто „од горе“, но да је и друга врста процеса била присутна у једном броју случајева. Зарад бољег разумевања ове микродинамике ескалације и самог тока рата потребно је детаљније проучити и варијације које су на микронивоу постојале унутар Хрватске и Босне. Нарочито би било важно истражити период који почиње који месец пред последњи конгрес СКЈ у јануару 1990. године, и траје до јула 1991. године, односно априла 1992. године – момената када ЈНА (односно њена директна наследница у БиХ) активно улази у сукоб. То прерастање етничког супротстављања у форму пуног грађанског рата делом је био резултат и наставак локализованих процеса мобилизације који су испрва имали и бројне неетничке узроке. Другим делом, међутим, стратешка логика ратовања и повезивања етничких простора је у појединим општинама и насељима прекрила локалне динамике супротстављања.

Обични људи били су важни актери југословенског сукоба у свим његовим фазама. Међу њима није постојала отворена или прикривена етничка мржња, али јесте, као и у већини мултиетничких средина,³⁷

35 Steven Burg & Paul Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999), 138; Sumantra Bose, *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention* (London: Hurst & Company, 2002), 21-22; Žunec, *Goli život*, 482-483.

36 Nils B. Weidmann, „Violence ‘from above’ or ‘from below’? The Role of Ethnicity in Bosnia’s Civil War,“ *The Journal of Politics* 73 (2011).

37 James D. Fearon & David D. Laitin, „Explaining Interethnic Cooperation,“ *American Political Science Review* 90 (1996), 730.

постојало латентно етничко неповерење. О томе лепо извештава Босе³⁸ преносећи разговор са једним од својих домаћина приликом посета Босни. Извесни Трифуновић, Србин у раним шездесетим годинама, некада фабрички радник у Санском Мосту, а у тренутку када упознаје Босеа пензионер и интерно расељен у Приједору, објашњава како су пре рата односи између Срба и Муслимана били срдачни: „Сви су радили једни поред других, деца су ишла заједно у школу, људи различитих националности су се пристојно поздрављали на улици и делили јавни простор. Али код куће смо их [Муслимане] увек називали Турцима“. Слично, норвешка антрополошкиња Тоне Бринга³⁹ која је из истраживачких разлога боравила још пре рата у селу у централној Босни закључује да су муслиманска и хрватска заједница у селу имале развијен осећај да са припадницима друге групе деле простор и историју, али и да су заједнице имале подједнако развијен осећај за разграничење двеју група и за међусобне разлике. Слично запажа и Кеџмановић, описујући „лице и наличје комшилука“ као слојевит и противречан добросуседски однос у коме се теме осетљиве за међунационалне односе избегавају, а повременим искакањима од стране неопрезне деце или старца не следе оштре реплике већ „неудобна и знаковита ћутња, као и добро упамћена поука о свој крхкости комшијског поверења“.⁴⁰ Штавише, демографски подаци говоре о томе да је оваквих вишеетничких комшилука и у другој Југославији било мање него што се обично мисли. Урбанизација земље у периоду социјализма јесте довела до веће измешаности, али она није драматично изменила историјску норму моноетичности када се демографска анализа спусти на ниво основних стамбених целина као што су село, махала и комшилук.⁴¹

Да се стицајем међународних политичких околности, и као непланирани судар тактика југословенских политичких елита, није отворила Пандорина кутија распада Југославије, сасвим је могуће да ни ово латентно неповерење, уплетено у комплексну историју међуетничких односа, не би водило ескалацији етничке мобилизације и етнизацији осталих линија политичких подела. Ипак, када је до тога дошло, динамика етничке мобилизације била је дубоко условљена историјским и савременим микрооколностима различитих делова и чак појединачних насеља сваке од република. Фокусирање само на механизме који потичу

38 Bose, *Bosnia after Dayton*, 15.

39 Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995).

40 Ненад Кеџмановић, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина* (Београд: Филип Вишњић, 2007): 43.

41 E. A. Hammel, Carl Mason, & Mirjana Stevanović, „A Fish Stinks from the Head: Ethnic Diversity, Segregation, and the Collapse of Yugoslavia,“ *Demographic Research* 22 (2010): 1112-1113.

од деловања елита пружа извесну елеганцију каузалном објашњењу, али само по цену тога да се занемари комплексност ситуације и пружи половично разумевање интеракције великог броја малих и великих актера. Унапређење истраживања зато захтева ново обраћање примарним писаним изворима, интервјуима и етнографском раду.

Литература:

- Andjelic, Neven. *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*. London-Portland, OR: Frank Cass, 2005.
- Beissinger, Mark. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Bermeo, Nancy. *Ordinary People in Extraordinary Times: the Citizenry and the Breakdown of Democracy*. Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press, 2003.
- Bose, Sumantra. *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*. London: Hurst & Company, 2002.
- Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Burg, Steven & Paul Shoup. *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999.
- Caspersen, Nina. „Intragroup divisions in ethnic conflicts: from popular grievances to power struggles.“ *Nationalisms and Ethnic Politics* 2 (2008): 239-265.
- Caspersen, Nina. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*. New York-Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Dragovic-Soso, Jasna. *'Saviour of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: C. Hurst & Co, (2002).
- Fearon, James D. & David D. Laitin. „Explaining Interethnic Cooperation.“ *American Political Science Review* 90 (1996): 715-735.
- Gagnon, V.P. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Hammel E.A, Carl Mason, & Mirjana Stevanović. „A Fish Stinks from the Head: Ethnic Diversity, Segregation, and the Collapse of Yugoslavia.“ *Demographic Research* 22 (2010): 1097-1142.
- Jović, Dejan. *Yugoslavia: A State that Withered Away*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2009.
- Kaufman, Stuart J. *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.

- Kalyvas, Stathis N. „Ethnic Defection in Civil War.“ *Comparative Political Studies* 41 (2008): 1043-1068.
- Kaplan, Robert. *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Кецмановић, Ненад. *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*. Београд: Филип Вишњић, 2007.
- Mansfield, Edward & Jack Snyder. „Democratic Transitions, Institutional Strength, and War.“ *International Organization* 56 (2002): 297-337.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Petersen, Roger D. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Šiber, Ivan. „The Impact of Nationalism, Values, and Ideological Orientations on Multi-Party Elections in Croatia.“ in: *The Tragedy of Yugoslavia: The Failure of Democratic Transformation*, edited by Jim Seroka & Vukasin Pavlovic. Armonk: M.E. Sharpe, 1993.
- Vladisavljevic, Nebojsa. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2008.
- Weidmann, Nils B. „Violence ‘from above’ or ‘from below’? The Role of Ethnicity in Bosnia's Civil War.“ *The Journal of Politics* 73 (2011): 1178-1190.
- Žunec, Ozren. *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra, 2007.

Summary

Marko Žilović

Ethnification of politics in Croatia and Bosnia in the run-up to the violent dissolution of Yugoslavia

Keywords: Yugoslavia, ethnicity, mobilization, elections, protests, violence, civil war, elites, ordinary people.

Two prominent approaches in the research on violent dissolution of Yugoslavia – instrumentalist and constructivist – are focused on the role of the political elites in the member republics in ethnification of Yugoslav politics. Due to their overstated focus on elite agency these approaches are unable to systematically explain variable ways in which the ordinary Yugoslavs acted politically in the period wither following, or opposing the elites. By focusing on tempo and different forms of ethnic mobilization in Croatia and Bosnia in the early 1990s this article offers an analytical scale for mapping different institutional, non-violent non-institutional and violent forms of political agency of the ordinary people in the period. Ethnic mobilization was only one of the ways in which ordinary people reacted to the last phase of the Yugoslav crisis, but gradually and through a complex interaction of the elites and the ordinary people it became a dominant political cleavage. Road to ethnification includes, but cannot be reduced to, top-down manipulation, nor it was always and everywhere achieved through violent methods of non-institutional contention. The article identifies some of the variations in the ethnification process that exist both between and within the Yugoslav republics, and by doing so it points out to the importance and our insufficient understanding of different local contexts that co-shaped mechanisms of ethnification in Yugoslav politics.

Рад је примљен 25. октобра 2013, измењен 10. децембра 2013. и прихваћен за објављивање 23. децембра 2013. године.